

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SHUBHALI SOLIQ TO'LOVCHILARNI ANIQLASH VA KAMAYTIRISHNING METODOLIK ASOSLARI

Rustamov Sobirdjon

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0004-9765-9369

1990SD@tutamail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada tadbirkorlik subyektlariga xizmat ko'rsatishni yangi bosqichga chiqarish, aholining soliq ma'murchiligi bo'yicha savodxonligini yanada oshirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, teng raqobat sharoitini yaratish va iste'molchilarning huquqlarini kafolatlash hamda yashirin iqtisodiyotni jilovlashda keng jamoatchilikning faol ishtirokini rag'batlantirishga asoslangan ma'murchilikni takomillashtirish yoritilgan. Keyingi yillarda dunyo mamlakatlari qisqa va uzoq muddatli byudjet-soliq siyosatiga oid strategiyasini ishlab chiqishda soliq to'lovchilar tomonidan soliqdan qochish holatlari oldini olish va uni kamaytirishning turli xil mexanizmlarini joriy etishga alohida e'tibor bermoqda. Shu bilan birgalikda noqonuniy moliyaviy oqimlarni kamaytirish, soliq to'lovchilar tomonidan soliqdan qochish holatlarini keltirib chiqaruvchi omillarni tahlil qilish, yashirin iqtisodiyotni kamaytirish orqali soliq to'lashdan bo'yin tovlash jarayonlarining ilmiy-nazariy jihatlariga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, sohalar o'rganilib, xorij tajribasi, mamlakatimizda uni qo'llash bo'yicha ilmiy-amaliy xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: soliq tushumlari, tahlika-tahlil, xavflar, samaradorlik, raqamli platforma, usullar va vositalar, ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, tahlil, optimallashtirish, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЫЯВЛЕНИЯ И СНИЖЕНИЯ КОЛИЧЕСТВА СОМНИТЕЛЬНЫХ НАЛОГОПЛАТЕЛЬЩИКОВ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Рустамов Собирджон

Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация. В данной статье описано совершенствование администрирования на основе вывода услуг субъектам предпринимательства на новый уровень, дальнейшего повышения грамотности населения в налоговом администрировании, поддержки предпринимательства, создания равной конкурентной среды и обеспечения прав потребителей, поощрения активного участия широкой общественности в сдерживании теневой экономики. В последние годы страны мира при разработке своих краткосрочных и долгосрочных стратегий бюджетно-налоговой политики уделяют особое внимание реализации различных механизмов предотвращения и сокращения уклонения налогоплательщиков от уплаты налогов. При этом одним из приоритетных направлений остается проведение научных исследований, направленных на сокращение незаконных финансовых потоков, анализ факторов, вызывающих уклонение налогоплательщиков от уплаты налогов, сокращение теневой экономики, а также сосредоточение внимания на научно-теоретических аспектах процессов уклонения от уплаты налогов. Одновременно изучались отрасли, формировался зарубежный опыт, научно-практические выводы и предложения по его применению в нашей стране.

Ключевые слова: налоговые доходы, анализ, риски, эффективность, цифровая платформа, методы и инструменты, передовые информационно-коммуникационные технологии, анализ, оптимизация, налоговые льготы, налоговая ставка.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR IDENTIFYING AND REDUCING SUSPICIOUS TAXPAYERS IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Rustamov Sobirdjon

Tashkent State University of Economics

Abstract. *This article describes the improvement of the administration based on bringing services to business entities to a new level, further increasing the tax administration literacy of the population, supporting entrepreneurship, creating an equal competitive environment and guaranteeing the rights of consumers, and encouraging the active participation of the general public in curbing the underground economy. In recent years, countries around the world have been paying special attention to the implementation of various mechanisms to prevent and reduce tax evasion by taxpayers when developing their short-term and long-term budget-tax policy strategies. At the same time, conducting scientific research aimed at reducing illegal financial flows, analyzing the factors that cause tax evasion by taxpayers, reducing the hidden economy, and focusing on the scientific and theoretical aspects of tax evasion processes remains one of the priorities. At the same time, the fields were studied, foreign experience, scientific-practical conclusions and proposals were formed on its application in our country.*

Keywords: *tax revenues, analysis, risks, efficiency, digital platform, methods and tools, advanced information and communication technologies, analysis, optimization, tax benefits, tax rate.*

Kirish.

Dunyoda moliyaviy oqimlarning notekis harakatida soliq to'lashdan qochishning turli xil yo'llarini izlash va undan soliq to'lovchilar o'z manfaatlari yo'lida foydalanish holatlari tez-tez uchramoqda. Birlashgan millatlar tashkiloti qoshidagi Savdo va taraqqiyot konferensiyasi hisob-kitoblariga ko'ra, rivojlanayotgan mamlakatlar yiliga 100 milliard AQSh dollari miqdoridagi moliyaviy resurslarni "foydani o'tkazish" amaliyoti tarzida noqonuniy tarzda boshqa hududlarga o'tkazib, milliy iqtisodiyot doirasida soliqdan qochish holatlarini keltirib chiqarmoqda¹. Soliq to'lashdan bo'yin tovlashning turli xil ko'rinishlari natijasida rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda soliqlarni minimallashtirish sxemalarini qo'llash, soliq to'lovchilar tomonidan olingan foydani samarasiz foydalanish va qayta investitsiyalash natijasida yo'qotilayotgan solikli tushumlar ham yiliga 250-300 milliard AQSh dollarini tashkil etadi.

Adabiyotlar sharhi.

Soliqdan qochish va soliqlarni optimallashtirish yo'llari mavzusiga oid qisqacha adabiyotlar sharhini keltiramiz.

Olennikovning (2017) fikricha, soliqdan qochish va soliqlarni optimallashtirish bu soliq to'lovchining rejalashtirgan hatti-harakatlari hisoblanadi.

Makoveskiy, Zareskaya (2017) kabi olimlar soliqdan qochishning eng ko'p qonuniy tarqalgan usullaridan biri bo'lgan soliqlarni optimallashtirish tushunchasiga ham ta'rif berib o'tadi, ya'ni ularning ta'biricha, "Soliqlarni optimallashtirishda soliq to'lovchining maqsadli

¹ Организация Объединенных Наций. А/НRC/31/61. Окончательное исследование по вопросу о незаконных финансовых потоках, правах человека и Повестке дня в области устойчивого развития на период до 2030 года международных финансовых обязательств государств для полного осуществления всех прав человека, в частности экономических, социальных и культурных прав.

qonuniy harakatlari, shu jumladan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan barcha imtiyozlardan to'liq foydalanish, soliq imtiyozlari va boshqa qonuniy imtiyozlar orqali soliq majburiyatlari miqdorini kamaytirishni tushunish odatiy holdir. Boshqacha aytganda, bu soliq va jinoyat qonunchiligi normalarini buzmaganda holda, qonuniy asoslarda soliq to'lovlari minimal darajaga tushiriladigan xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatini tashkil etishdir" deydi.

E.Guver "Germaniyada soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlash istagi tug'ilish istagidan kuchliroqdir" deganda soliqdan bo'yin tovlashning asosiy ijtimoiy-siyosiy negizini ko'rsatib o'tgan edi (Kortke, 1998).

Rossiyalik olim Aleksandrova (2017) bu boradagi tadqiqotlari natijasida "Soliq to'lovchilar tomonidan soliq to'lashdan bo'yin tovlashning ommaviyligi, soliq jinoyatlarining kechikish darajasining yuqoriligi alohida o'tkirlik bilan ularni ochish muammosini qo'yimoqda, bu faoliyatning maqbul va samarali yo'llari va vositalarini izlash va ishlab chiqish zarurati tug'iladi. Huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, soliqqa oid jinoyatlarni aniqlash boshqa turdagi jinoyatlarga qaraganda ancha qiyin. Bunday sharoitda soliq jinoyatlarini aniqlash bo'yicha chora-tadbirlarni, shu jumladan sud-tibbiyotni ishlab chiqish ayniqsa muhimdir" deb ta'kidlaydiki, muallif soliqdan bo'yin tovlash jarayonlariga huquqiy baho berish boshqa jinoyatlarga qaraganda anchayin murakkabligiga ishora qiladi.

Abdullina (2016) fikricha, soliqdan qochishda huquqni muhofaza qiluvchi organlarda soliq jinoyatlarini aniqlashda buxgalteriya hujjatlarini tahlil qilishning qiyinchiliklarining mavjudligi, yangi tashkil etilib, tez faoliyatini tugatadigan korxonalarini monitoring qilishda yetarli malakaning kamligi, fuqarolik, iqtisodiy huquqiy hujjatlarni o'zaro integratsiyalash asosida tahlil qilishning qiyinligi, qonun hujjatlarining yetarli takomillashmaganligi oqibatida soliqdan qochish holatlarining huquqiy negiziga asoslangan holda bu jarayonni kamaytirishga qaratilgan harakatlarning samarasiz bo'lishiga ta'sir qilmoqda.

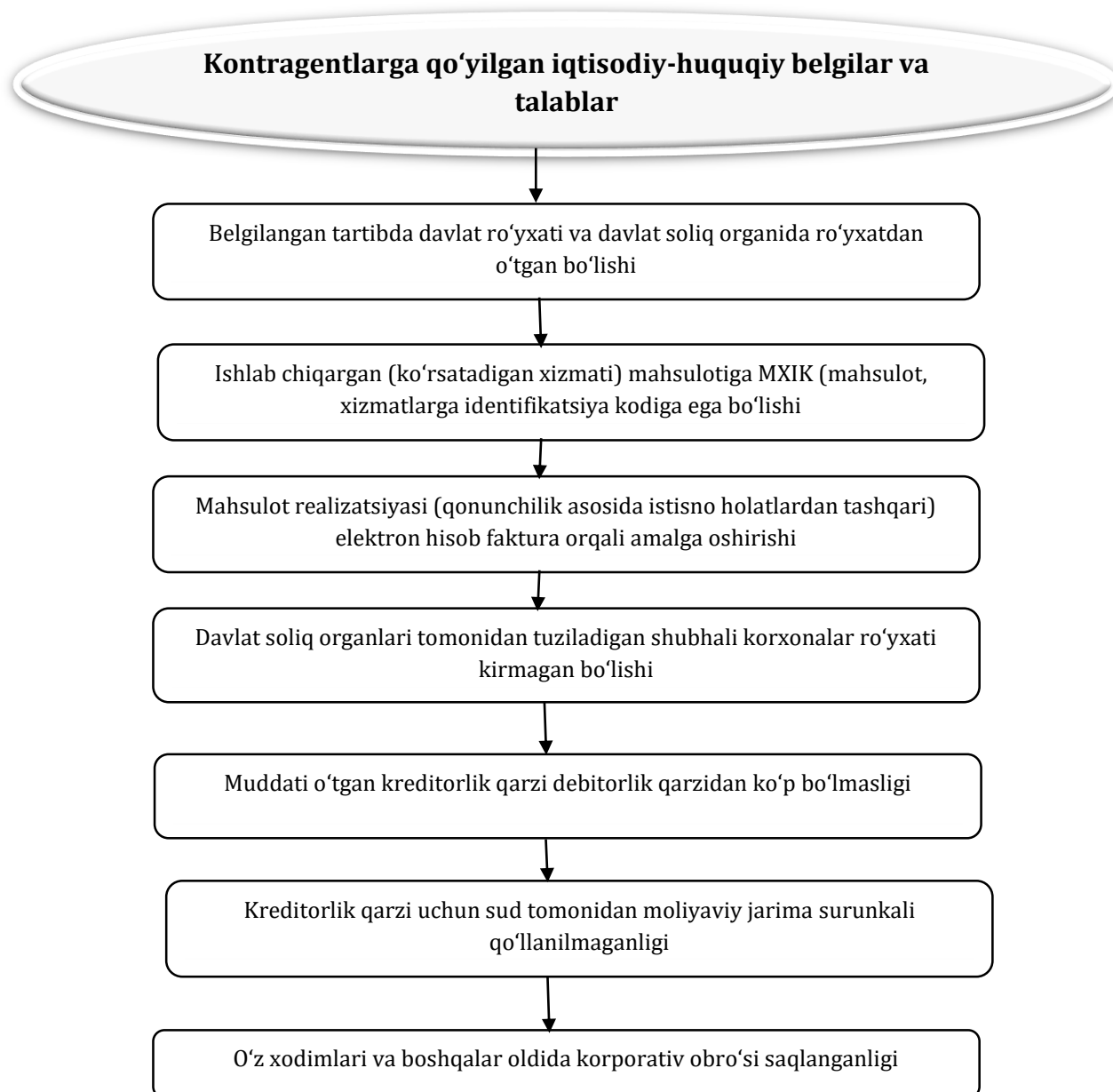
Ukrainalik olimlar Makoveskiy, Zareskayalarning (2017) fikricha, "soliq to'lashdan bo'yin tovlash yoki soliq solinadigan bazani kamaytirishning ko'plab usullarini tasniflash masalasida ko'plab tadqiqotchilar yagona nuqtai nazarga kelishadi va ikkita guruhni ajratib ko'rsatishadi. Ba'zi manbalarda kulrang sxemalar mavjudligi qayd etilgan. Bunda soliqlarni kamaytirish tartibi qonunlarda belgilangan kamchiliklar, bo'shliqlar yoki noto'g'ri talqinlardan foydalangan holda amalga oshiriladi".

Vachugov (2019) soliqdan qochish jarayonini yashirin iqtisodiyotning bo'g'ini sifatida "soliq sohasidagi yashirin iqtisodiyot" tushunchasini ham tushuntirib o'tadi. Uning fikricha, "soliq to'lashdan bo'yin tovlash yashirin iqtisodiyotning bir qismi bo'lib, soliq to'lashdan bo'yin tovlash bo'yicha xizmatlar ko'rsatish bo'yicha yashirin tuzilmalarning faoliyati bizga "soliq sohasidagi yashirin iqtisodiyot" atamasini kiritish imkonini beradi, uning ta'rifi quydagicha ifodalanishi mumkin: soliq to'lovchilarning o'zlari ham, soliq to'lashdan bo'yin tovlashni tashkil etish bilan bog'liq faoliyatni ta'minlaydigan xizmatlarni ko'rsatadigan soya tuzilmalari tushuniladi".

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Soliqdan kochish holatlarini keltirib chiqaruvchi omillar sirasiga boshqa omillar bilan bir qatorda shubhali korxonalar bilan bog'liq jarayonlar soliqdan qochish holatlarida diqqat markazida turgan masalalardan biri hisoblanadi. Qayd etish joizki, shubhali korxonalarni aniqlash ma'lum bir mezonlar asosida amalga oshiriladi. Ammo, bunday korxonalar bilan soliq ma'murchiligini normal tashkil etish qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shubhali korxonalar toifasiga korxonalarni kiritish ma'lum bir mezonlarga asoslanadi, buni odatda kontragent korxonalar yoki soliq to'lovchilarni to'g'ri, ob'ektiv baholashni taqozo etadi. Bu davlat soliq xizmati organlarida soliq to'lovchilarning shartnoma tuzishdan oldin kontragentlarni to'g'ri tanlash bo'yicha beradigan tavsiyalari ham katta o'rin tutadi. Davlat soliq xizmati organlari tomonidan shubhali korxonalarni haqida boshqa korxonalarga ochiq ma'lumotlarni taqdim etish "darajada ehtiyotkorlik qilish" tamoyiliga asoslangan holda o'zlarining kontragentlarini

to'g'ri aniqlashga ko'mak berish maqsad qilib qo'yilgan. Bunda soliq to'lovchilarga interaktiv xizmatlari orqali tanlayotgan kontragentining STIR raqamini kiritish orqali aniqlash imkoniyati tug'ilgan, bunda ayniqsa, bu interaktiv dastur soliq to'lovchilar to'lanishi lozim bo'lgan QQS summasini kamaytirish tarzidagi huquqni suiiste'mol qilish borasida tekshirish imkonini bermoqda. Agar soliq to'lovchi bu xizmatdan foydalanishda ro'yxat turishligi haqidagi ma'lumotga ega bo'la turgan holatda ham iqtisodiy munosabatlarga kirishsa, u holda soliq ma'murchiligida shubhali korxonalar bilan bog'liq jarayonlarning murakkablashuviga, soliq xizmati organlarining faoliyatiga, qolaversa, bunday korxonalar bilan aloqa qilgan korxonalarning soliq xavfini oshirishga olib kelishi mumkin. Shu boisdan shubhali korxonalarni aniqlash va ular bilan soliq ma'murchiligi qoidalarini to'g'ri aniqlab olish, ularni to'g'ri boshqarish soliq tizimidagi dolzarb muammolar sifatida qolmoqda.

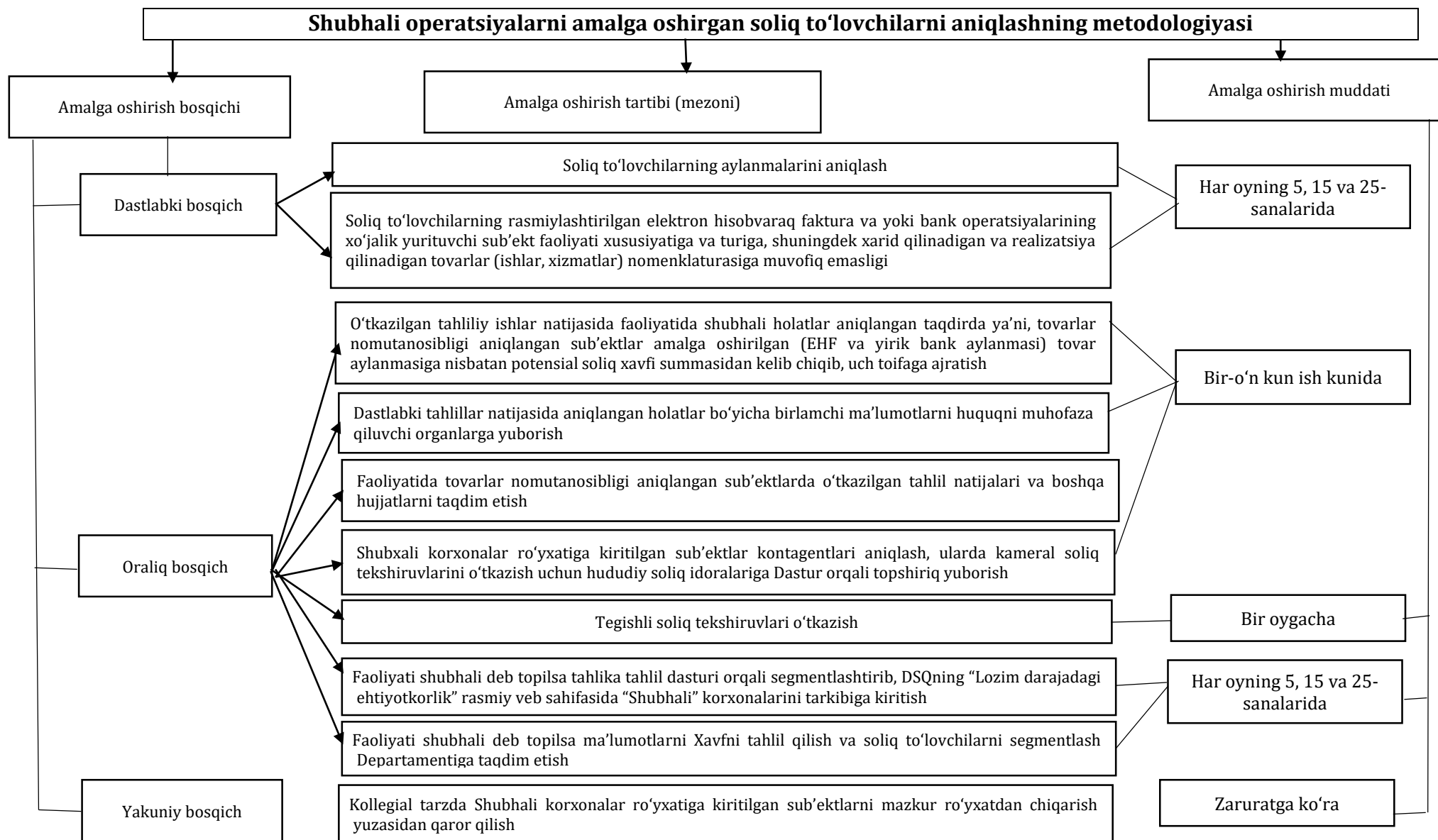

1-rasm. Kontragentlarga qo'yilgan iqtisodiy-huquqiy belgilar va talablar
(Ismailov, 2024)

Darhaqiqat xufiyona iqtisodiyot sohasida shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni aniqlash va ularga nisbatan ta'sir choralari qo'llash tartibini belgilash davlat soliq xizmati organlaridagi asosiy muammodir, ammo, kontragent buning uchun kontragentlarga qo'yilgan iqtisodiy-huquqiy belgilar va talablarni belgilab olish ularni

aniqlashda katta ahamiyatga egadir. Buni biz iqtisodchi olim Ismoilov (2024) tomonidan keltirilgan yuqoridagi 1-rasmda keltirilgan kontragentlarga qo'yilgan iqtisodiy-huquqiy belgilab va talablarda buni ko'rish mumkin. Darhaqiqat Ismoilovning (2024) ilmiy yondoshuviga ko'ra, kontragent korxonalar shubhali korxonalar sifatidagi maqomini aniqlash uchun "ishlab chiqargan (ko'rsatadigan xizmati) mahsulotiga MXIK (mahsulot, xizmatlarga identifikatsiya kodiga ega bo'lishi, mahsulot realizatsiyasi (qonunchilik asosida istisno holatlardan tashqari) elektron hisob faktura orqali amalga oshirishi, davlat soliq organlari tomonidan tuziladigan shubhali korxonalar ro'yxati kirmagan bo'lishi, muddati o'tgan kreditorlik qarzi debitorlik qarzidan ko'p bo'lmasligi, kreditorlik qarzi uchun sud tomonidan moliyaviy jarima surunkali qo'llanilmaganligi hamda o'z xodimlari va boshqalar oldida korporativ obro'si saqlanganligi" kabi ko'rsatkichlarga ega bo'lganligiga e'tibor qaratish kerak bo'ladi, Ismoilovning (2024) ilmiy yondoshuviga qo'shilgan holda shubhali korxonalarni aniqlash ma'lum bir boshqa muhim ko'rsatkichlarga ham e'tibor qaratish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Ya'ni bunda korxonaning birinchidan, ta'sischi (rahbarligida) ro'yxatdan o'tgan ikki va undan ortiq tadbirkorlik sub'ektlari 1-yil muddatgacha faoliyat yuritgan holda 100 mln so'm va undan ortiq soliq majburiyatini (soliq qarzini) bajarmagan holatlar mavjudligini tahlil qilish kerak bo'ladi, chunki, soliq qarzdorligi ko'rsatkichi soliq to'lovchining soliqdan qochish holatlariga moilligini asoslovchi ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi, ikkinchidan, bir yil davomida 3 va undan ortiq hududga yuridik manzilini o'zgartirganligiga ham alohida e'tibor berish zarurdir. Tashkiliy-funksional jihatdan qaraganda soliq to'lovchining yuridik manzili kam holatlarda o'zgaradigan va vaziyatni kam taqozo etuvchi holatlardan biri hisoblanadi, shu boisdan soliq to'lovchi 3 va undan ortiq yuridik manzilini o'zgartirilganligi bu shubhali faoliyatdan dalolat berishi mumkin, bundan asosiy maqsad esa, soliq to'lashdan bo'yin tovlash holati bo'lishi mumkin degan ilmiy taxminlarga asos bo'ladi. Bundan tashqari shubhali korxonalarni aniqlashda soliq to'lovchi tomonidan qayd etilgan manzil uch va undan ortiq soliq majburiyatini bajarmaganligi natijasida bankrot deb topilgan, shuningdek soliq to'lamaslik xavfi yuqori bo'lgan boshqa soliq to'lovchilar tomonidan ko'rsatilgan manzil bilan mos kelishiga ham e'tibor berish uslubiy jihatdan to'g'ri bo'ladi. To'rtinchidan, yana bir muhim masala borki bu soliq to'lovchi korxonaning faoliyat boshlagan davrdan boshlab, qisqa muddatlarda yirik miqdorda tovar aylanmasini amalga oshirib, rasmiy ishlayotgan xodimlar sonini kam ko'rsatishi masalasidir, sababi bu jarayon soliqdan qochish holatlarini keltirib chiqaruvchi jarayon hisoblanadi. Beshinchidan, rasmiylashtirilmagan yoki kirim qilinmagan tovarlarni saqlashi, ulardan foydalanishi va realizatsiya qilinishi holatlarni ham tahlil qilish kerak bo'ladi, oltinchidan esa, xarid qilingan tovarlarni realizatsiya qilmasdan qoldiqda aks ettirilishi yoki tovar qoldig'i mavjud bo'lgan holda qo'shimcha ravishda aynan shu tovarlarni xarid qilinishi jarayonlarini jiddiy tahlil qilish zarur bo'ladi. Yettinchidan esa, shubhali korxonalarni aniqlashda soliq majburiyatini bajarmagan sub'ektlarni o'ziga qo'shib olish natijasida bankrotlik e'lon qilish holatini ham jiddiy qarash kerak bo'ladi, chunki, sun'iy bankrotlik davlat budjeti manfaatlariga va aksionerlar (agar aksionerlik jamiyat bo'lsa)ning manfaatlariga jiddiy moliyaviy ta'sir qiladi hamda huquqni suiiste'mol qilish, qalbaki yoki ko'zbo'yamachilik uchun bitimlar tuzish, operatsiyalar amalga oshirish orqali soliqlarni to'lamaslik yoki to'liq to'lamaslik faktlarininng ilgari amalga oshirilganligiga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Umumiy olganda soliq to'lovchilarning shubhali operatsiyalari bu soliq to'lovchilarning rasmiylashtirilgan elektron hisobvaraqa faktura va yoki bank operatsiyalarining xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati xususiyatiga va turiga, shuningdek xarid qilinadigan va realizatsiya qilinadigan tovarlar nomenklaturasiga muvofiq emasligi, soliq to'lovchi tomonidan bitim tuzishda ko'zlangan asosiy maqsad soliqlarni to'lamaslik hamda operatsiya bo'yicha majburiyat shartnoma tarafi bo'lmagan shaxs yoki bitimni bajarish majburiyati shartnoma yoki qonun bo'yicha yuklatilmagan shaxs tomonidan bajarilganligini bildiradi.

2-rasm. Shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan soliq to'lovchilarni aniqlashning metodologiyasi

Manba: muallif tomonidan tuzilgan.

Bunday operatsiyalarni bajargan soliq to'lovchilar esa, yagona yoki ustuvor maqsadi soliq to'lamaslik tarzidagi asossiz soliq nafi olishdan yoxud o'zi to'laydigan soliqlarning summasini kamaytirishdan iborat bo'lgan operatsiyalarni yoki operatsiyalar ketma-ketligini amalga oshirgan subyektlar sifatida soliqdan qochishga moil korxonalar sifatida tavsiflanadi.

Shubhali korxonalarni aniqlashda ichki va tashqi manbalar muhim hisoblanadi. Tashqi manbalarni bu jarayonda Davlat soliq qo'mitasining Axborot – kommunikatsiya texnologiyalari departamenti mas'ul hisoblanadi, bunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 30-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq xizmati idoralari axborot-kommunikatsiya tizimi faoliyati samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-1843-sonli qarori asosida tashqi manbalardan olingan ma'lumotlarni belgilangan tartibda qo'mitaning yagona integratsiyalashtirilgan ma'lumotlar bazasida shakllanishini ta'minlab boradi.

Davlat soliq qo'mitasining tegishli tuzilmalar tomonidan xar bir sub'ekt bo'yicha xulosalarni tayyorlab, uni har oyning 5, 15 va 25-sanalarida majburiy tarzda va tezkorlik talab etilgan hollarda kunlik tartibda xavfni tahlil qilish va soliq to'lovchilarni segmentlash departamentiga EHA tizimi orqali yuborib, Xavfni tahlil qilish va soliq to'lovchilarni segmentlash departamenti esa, o'tkazilgan tahlillar natijasida shubhali operatsiyalarni amalga oshirganligi aniqlangan soliq to'lovchilar to'g'risidagi ma'lumotlarni (xulosani) umumlashtirgan holda "Soliq xavfini aniqlash, tahlil qilish va baholash" avtomatlashtirilgan dasturiga yuklashi lozim bo'ladi. Bunda Dastur orqali soliq xavfi darajasi baholab, shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ro'yxati shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

2-rasmda keltirilgan "Shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan soliq to'lovchilarni aniqlashning metodologiyasi"ning muhim mohiyati shundaki, shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan soliq to'lovchilarning QQS guvohnomalarini bekor qilish (tiklash) hamda bankdagi hisobvaraqlari bo'yicha operatsiyalarni to'xtatib turish (aktivlashtirish)ni amalga oshirish katta ahamiyat kasb etadi. Buning uchun maxsus dasturda shakllangan ro'yxat asosida: shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan soliq to'lovchilarning QQS guvohnomasi avtomatik tarzda qarorlar rasmiylashtirilib bekor qilish; soliq to'lovchining shaxsiy kabinetiga QQS guvohnomasini bekor qilinganligi to'g'risida xabarnoma avtomatik tarzda yuborish, bir vaqtning o'zida soliq to'lovchilarning o'zi ko'rsatgan manzilda mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash yuzasidan soliq organlarining soliq to'lovchilarga xizmat ko'rsatish tuzilmalariga axborot EHA tizimi orqali yuborish, soliq to'lovchilarga xizmat ko'rsatish tuzilmalari 1 kunlik muddatda manzilda mavjud yoki mavjud emasligini aniqlab, tegishli dalolatnomani Soliqqa oid huquqbuzarliklar bilan ishlash tuzilmasiga EHA tizimi orqali taqdim etish, soliqqa oid huquqbuzarliklar bilan ishlash tuzilmalari manzilda mavjud emasligi aniqlangan soliq to'lovchilarning bankdagi hisobvaraqlari bo'yicha operatsiyalarni to'xtatib turish to'g'risida qaror rasmiylashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bundan tashqari soliqqa oid huquqbuzarliklar bilan ishlash tuzilmalari Soliq kodeksiga muvofiq 10 kunlik muddati kelgan soliq to'lovchilar bo'yicha sudga da'vo arizalari va iltimosnomalar yuborilishini ta'minlash, shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan soliq to'lovchilarning QQS guvohnomasi, soliq tekshiruvlari natijalarida aniqlangan kamchiliklar bartaraf etilganidan so'ng maxsus mezonlar asosida dastur orqali har oyning yakuni bilan baholanash kerak bo'ladi va shakllangan ro'yxat asosida avtomatik tarzda tiklab berish lozim bo'ladi. Shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan soliq to'lovchilarning QQS guvohnomasi tiklangan taqdirda soliqqa oid huquqbuzarliklar bilan ishlash tuzilmalari 1 kun muddatda bankdagi hisobvaraqlari bo'yicha operatsiyalarni faollashtirish bo'yicha qaror rasmiylashtirish lozim bo'ladi, ammo bu yerda shunga ham e'tibor berish lozimki, "Shubhali korxonalar" ro'yxatiga kiritilgan, korxonalarning QQS guvohnomasi qayta tiklanmasligi kerak.

Biz tomonimizdan taklif etilayotgan "Shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan soliq to'lovchilarni aniqlashning metodologiyasi"dagi yana bir muhim jihat bu shubhali

operatsiyalarni amalga oshirgan soliq to'lovchilarda soliq tekshiruvlarini tashkillashtirish asosida ularning faoliyatida soliqdan qochish holatlarini kamaytirish hisoblanadi.

Bunda "Soliq xavfini aniqlash, tahlil qilish va baholash" avtomatlashtirilgan dasturida shakllangan shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan soliq to'lovchilar ro'yxati avtomatik ravishda "Kameral soliq tekshiruvi" dasturiga yuborish kerak bo'ladi.

Kameral soliq tekshiruvi tuzilmalari tomonidan agar 15 kun, yirik miqdorda (5 mlrd.so'mdan ortiq) shubhali operatsiyalarni amalga oshirganligi aniqlansa, u holda ular bo'yicha ko'pi bilan 1 oy muddatda tekshirishlar o'tkazish lozim bo'ladi, va natijalar "Kameral soliq tekshiruvi" dasturidan Soliq xavfini aniqlash, tahlil qilish va baholash" avtomatlashtirilgan dasturiga yuborish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu yerda soliq tekshiruvlari natijasida shubhali operatsiyalarni amalga oshirganligi tasdiqlangan soliq to'lovchilar hamda ularning kontragentlari tomonidan noto'g'ri hisobga olingan QQS summalariga tuzatish kiritishni amalga oshirish zarur bo'ladi, buning uchun esa, davlat soliq organlari tomonidan (asosan Xavfni tahlil qilish va soliq to'lovchilarni segmentlash departamenti) soliq tekshiruvlari natijasi bo'yicha soliq to'lovchining faoliyati soxta tadbirkorlik deb baholashi hamda "Shubhali korxonalar" ro'yxatiga kiritishi va uni "Shubhali korxonalar" ro'yxatini qo'mitaning rasmiy veb-saytiga joylashtirishi lozim bo'ladi.

Bu borada ayrim muammolarning asosi sifatida yuqorida 1-jadvalda QQS bo'yicha soliq qochishdan holatlari tarmoqlar kesimida tahlil qilinganda qurilish tarmog'ida shubhali operatsiyalarni amalga oshirib katta miqdorda soliq qarzdorligi hosil qilgan obnal korxonalar tahlili keltirilmoqdaki, ko'rish mumkin.

Bundan tashqari yil davomidayiliga 10 mln.so'mdan kam soliq to'lagankorxonalar sonida ham qurilish korxonalari soni ko'pchilikni tashkil etadi. Ta'kidlaganimizdek, QQS mexanizmida kontargentlarni to'g'ri baholash to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligini ular tomonidan shubhali operatsiyalarni amalga oshirib katta miqdordasoliq qarzdorligi hosil qilish hajmi oshadi, ammo davlat soliq xizmati organlari tomonidan tavsiya etiladigan va qo'llaniladigan "lozim darajada ehtiyotkorlik" tamoyiliga soliq to'lovchilarning amal qilmasligi bunday soliqdan qochish holatlariga ham tabiiy ham sun'iy ravishda keltirib chiqaradi.

1-jadval

Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) bo'yicha shubhali operatsiyalarni amalga oshirib katta miqdordasoliq qarzdorligi hosil qilgan asosida soliqdan qochish holatlarining tarmoqlar kesimida tahlili (mln.so'm)

Soha va tarmoqlar	shubhali operatsiyalarni amalga oshirib katta miqdordasoliq qarzdorligi hosil qilgan qarzi		
	2021	2022	2023
Shubhali operatsiyalarni amalga oshirib katta miqdordaobnal korxonalarqarzi jami:	613 745	945 216	1 080 655
Ishlab chiqarish	14 587	22 259	24 830
Qurilish	187 214	192 246,4	206 838,6
Transport	33 639	45 114	51 994
Qishloq xo'jaligi	25 147	42 268	50 853,8
Savdo	489 212	547 423	641 786
Xizmat ko'rsatish	136 054	288 152	104 352

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Yana bir yirik soliq to'lovchi hisoblangan "Hududiy elektr tarmoqlari" AJ misolida soliqdan qochish holatlarini tahlil qilganimizda shunday xulosaga kelish mumkinki, bu korxonada ham mahsulotlarni kirimi va chiqimi jarayonidagi shubhali operatsiyalar natijasida soliqdan qochish holatlari kelib chiqqan (2-jadval).

**“Hududiy elektr tarmoqlari” AJ tomonidan soliqdan qochish holatlarining
paydo bo’lish tahlili (mln.so’m)**

Ko’rsatkichlar	yillar		
	2022	2023	2024
Kirim qilingan elektr energiyasi miqdori (mln kvt/soat)	67 391,06	73 037,93	31 007,57
Chiqim qilingan elektr energiyasi miqdori (mln kvt/soat)	57 720,08	67 383,55	27 152,28
Tabiiy yo’qotilgan elektr energiyasi miqdori (mln kvt/soat)	4 043,46	4 382,28	1 860,45
Farqi			
Miqdori (mln kvt/soat)	5 627,51	1 610,92	1 994,84
Summa (mln.so’m)	1 480 035,84	423 671,27	524 641,91
Qo’shimcha hisoblanishi lozim bo’lgan summa:			
Foyda	222 005,38	63 550,69	78 696,29
QQS	222 005,38	50 840,55	62 957,03

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi ma’lumotlari hamda “Hududiy elektr tarmoqlari” AJ moliyaviy hisobotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Bu korxona tomonidan kirim qilingan elektr energiyasi miqdori (mln kvt/soat) va chiqim qilingan elektr energiyasi miqdori (mln kvt/soat) o‘rtasidagi farq: 2022-yilda 5 627,51 mln.kvt/soat, 2023-yilda 1 610,92 mln.kvt/soat, 2024-yil to‘qqiz oyligida 1 994,84 mln.kvt/soatni tashkil etgan holda birgina 2024-yilda 78696,29 mln.so‘mlik foyda solig‘i bo‘yicha va 62957,03 mln.so‘mlik QQS bo‘yicha soliqdan qochish holatlari yuzaga kelgan.

Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, ko‘pgina energiya ishlab chiqaruvchi va uning realizatsiyasi bilan shug‘ullanuvchi korxonalarda haqiqiy realizatsiya hajmi bilan uni EHFda qiymatini ko‘rsatishdagi tafovutlar doimiy paydo bo‘lishi bo‘lib, bunday holatning yuzaga kelishi va yillar davomida ko‘rsatkichlarning saqlanib qolishi bu kabi korxonalarda soliqdan qochishga bo‘lgan moyillik saqlanib qolinayotganligidan dalolat beradi. Bundan tashqari “Hududiy elektr tarmoqlari” AJning moliyaviy hisobotlarini tahlil shuni ko‘rsatmoqdaki “Hududiy elektr tarmoqlari” AJ tomonidan foyda solig‘i hisobotlarida qo‘shimcha aniqlangan soliq summasi tahlilida shubhali operatsiyalarni amalga oshirganligini ko‘rish mumkin. Xulosa qilish mumkinki, bu jamiyatda ham boshqalarda bo‘lgan kabi foyda solig‘i bazasini haqiqiy holatda shakllantirib soliq hisobotida aks ettirishda muammo mavjuddir. Shu sababli bu jamiyatda ham 2021-yilda 364,31 mln.so‘mlik foyda solig‘ini qo‘shimcha hisoblangan bo‘lsa, 2024-yil ma’lumotlariga ko‘ra, 1750,64 mln. so‘mlik foyda solig‘idan qochganligi aniqlangan, o‘z navbatida ushbu jamiyatda yashirilgan soliq summasi (foyda solig‘i bo‘yicha) oxirgi yillarda keskin oshgan. Biz tomondan taklif etilayotgan yuqori likvidli tovarlar kirim chiqimi bo‘yicha “Elektron hisobvaraqa-fakturalar orqali “Shubhali” holatlarni aniqlashning metodologik algoritmi”da soliq to‘lovchilar tomonidan shubhali operatsiyalarni amalga oshirishni aniqlashning metodologiyasi keltirilgan. Buning uchun albatta bunday turdagi mahsulotlarning kamida 50 tasi tanlab olish lozim bo‘ladi hamda ro‘yxatga kiritilgan 50 ta yuqori likvidli tovarlar bo‘yicha EHF rasmiylashtirgan korxonalar ajratib olish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Keyingi bosqichda esa, tovarlar nomenklaturasi bo‘yicha xarid va sotuvida farq aniqlangan korxonalar ajratib olinish kerak bo‘ladi, yakunida kirimi mavjud bo‘lmagan tovarlar realizatsiya qilgan korxonalar ro‘yxati shakllantirib olinadi. Bundan tashqari, EHF dasturidagi tovar (xizmat)lar Yagona elektron milliy katalogi bo‘yicha identifikatsiya kodlari ustunidan olinadiki, ularni tahlil qilishda albatta algoritm tuzib olish lozim bo‘ladi.

Elektron hisobvaraqa-fakturalar orqali "Shubhali" holatlarni aniqlashning metodologik algoritmi
(Yuqori likvidli tovarlar kirim chiqimi bo'yicha)

No	Mezonlar	Kerakli ma'lumotlar	Ma'lumotlarni olish manbai	Ma'lumotlarni jamlash va qayta ishlash tartibi	Hisoblash algoritmi
1.	Yuqori likvidli tovarlar kirim chiqimi bo'yicha:	x	x	x	x
1.1	Tovarlar nomenklaturasi (MXIK kodlar asosida) bo'yicha guruhlariga ajratiladi; (50 ta yuqori likvidli tovarlar ro'yxati)	1.Tovar MXIK kodlari - (a1,a2,.....a50) 2.Korxonalar - (k1,k2,.....kn)	EHF dasturidagi tovar (xizmat)lar Yagona elektron milliy katalogi bo'yicha identifikatsiya kodlari ustunidan olinadi	Ro'yxatga kiritilgan 50 ta yuqori likvidli tovarlar bo'yicha EHF rasmiylashtirgan korxonalar ajratib olinadi	a1=k1,k2,.....kn; a2=k1,k2,.....kn; a50=k1,k2,.....kn;
1.2	Tovarlar nomenklaturasi bo'yicha xarid va sotuvda farq aniqlangan korxonalar ajratib olinadi	Ro'yxatga kiritilgan 50 turdagi yuqori likvidli tovarlar xarid va sotuvini amalga oshirgan korxonalar - (k1,k2,.....kn)	EHF dasturidagi Buyer_tin va Seller_tin ustunlarida ko'rsatilgan korxonalarga tegishli DELIVERY_SUM ustunidagi summalar jamlanadi.	EHF dasturidagi Buyer_tin va Seller_tin ustunida ko'rsatilgan korxonalarga tegishli DELIVERY_SUM ustunidagi summalar a1,a2,.....a 50 tovarlar bo'yicha alohida jamlanib, o'zaro soltishtiriladi.	a1=Buyer_tin(k1,k2,.....kn) - Seller_tin(k1,k2,.....kn); a2=Buyer_tin(k1,k2,.....kn) - Seller_tin(k1,k2,.....kn); a50=Buyer_tin(k1,k2,.....kn) - Seller_tin(k1,k2,.....kn); Natija "Nol"dan katta bo'lsa xarid qilinib, sotilmasdan turgan tovarlar qiymati, aksincha holatda kirimi mavjud bo'lmasdan sotilgan tovarlar qiymati kelib chiqadi.
1.3	Kirimi mavjud bo'lmagan tovarlar realizatsiya qilgan korxonalar ro'yxati shakllanadi				

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Bu algoritm shakli va uslubi yuqoridagi jadvalning (3-jadval) oxirgi ustunida keltirib o'tilgan algoritmdan foydalanishni tavsiya etiladi. Bu algoritmning qo'llash natijasida agar, Natija "Nol" dan katta bo'lsa xarid qilinib, sotilmasdan turgan tovarlar qiymati, aksincha holatda kirimi mavjud bo'lmasdan sotilgan tovarlar qiymatini aniqlash imkoni bo'ladi, shunga asoslangan holda yuqori likvidli mahsulotlar bo'yicha shubhali operatsiyalarni aniqlab, ularga tegishli soliq nazoratini qo'llash mumkin bo'ladi.

Bu metodologiya asosida xarid qilingan tovarlar qiymatiga nisbatan kam miqdorda EHFlar rasmiylashtirilishi natijasida shubhali operatsiyalarni aniqlash mumkin. Buning uchun esa, tovarlar xaridi va sotuvi bo'yicha rasmiylashtirilgan EXFlarning umumiy summasini, tovarlar xaridiga nisbatan kam miqdorda sotuvni amalga oshirib, ketma-ket tovarlar xarid qiluvchi korxonalar ro'yxatini hamda tovarlarni naqd pulda sotib, Nizom jamg'armasini shakllantirish maqsadida kirim qilib, tovarlar xarid qiluvchi korxonalar ro'yxati shakllantirib olish lozim bo'ladi. Bunda algoritmni qo'llash natijasida aniqlangan natijada agar, "o" chiqsa unda shubhali soliq to'lovchilar ro'yxati shakllantiriladi va yuqorida ta'kidlanganidek, soliq nazorati tadbirlari amalga oshiriladi. "Elektron hisobvaraq-fakturalar orqali "Shubhali" holatlarni aniqlashning metodologik algoritmi" da yana alohida tahlil qiladigan jihatlardan biri bu bank hisobraqamiga pul mablag'lari kelib tushmasda EHFlar orqali tovarlar realizatsiya qilinishi holatini tahlil qilish va uning natijasida kelib chiqadigan shubhali operatsiyalarni aniqlash jarayonidir. Bunda esa, ikkita korxona o'rtasidan rasmiylashtirilgan yirik miqdordagi EHFlar ajratib olinadi hamda ushbu korxonalar o'rtasida bank hisobraqamlari orqali amalga oshirilgan to'lovlar o'rganiladi. Agar, qnqd pulda sotib yuborilgan tovarlarni yashirish maqsadida bank hisobraqamiga pul mablag'i kelib tushmasdan EHF orqali tovar yetkazib bergan korxonalar ro'yxati shakllantiriladi. Bunda natija sifatida bir mlrd.co'mdan katta bo'lgan korxonalar ro'yxati shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan korxonalar sifatida shakllantirish mumkin bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasida shubhali soliq to'lovchilarni aniqlash va kamaytirish masalasi soliq tizimining samaradorligini oshirish hamda byudjet tushumlarini barqarorlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Shubhali soliq to'lovchilarni erta aniqlash, ularning moliyaviy faoliyatini baholash va xavf darajasini aniqlash uchun zamonaviy raqamli texnologiyalar va tahliliy yondashuvlardan foydalanish zarur.

Xulosa va takliflar.

O'zbekiston soliq tizimida mavjud ma'lumotlar bazalarini integratsiya qilish darajasi yetarli emas, bu esa soliq to'lovchilarning moliyaviy faoliyati to'liq nazorat qilinishiga to'sqinlik qiladi. Shubhali soliq to'lovchilarni aniqlashda an'anaviy audit yondashuvlari o'rniga xavfga asoslangan tahlil (risk-based analysis) tizimini joriy etish zarur. Soliq organlari faoliyatiga sun'iy intellekt asosidagi tahliliy modellarni joriy etish orqali yashirin daromadlarni avtomatik aniqlash imkoniyatini kengaytirish. Soliq to'lovchilarning faoliyatini baholovchi "soliq ishonchliligi reytingi" tizimini ishlab chiqish, bu orqali ularni rag'batlantirish va xavfli toifalarga ajratish amaliyotini yo'lga qo'yish. Shubhali operatsiyalarni erta aniqlash uchun bank, bojxona va moliyaviy nazorat organlari bilan ma'lumot almashish mexanizmini kuchaytirish. Soliq organlari xodimlarini soliq xavfi tahlili, raqamli ma'lumotlar bilan ishlash va sun'iy intellekt algoritmlaridan foydalanish bo'yicha doimiy malaka oshirish dasturlari asosida tayyorlash. Mazkur takliflarning amalga oshirilishi O'zbekiston soliq ma'murchiligida shaffoflikni ta'minlash, xufyona faoliyatni qisqartirish hamda soliq intizomini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Lumepamypa/Reference:

Farmon (2020) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 30 oktabrdagi PF-6098-son farmoni.

Ismailov Bobir Salomovich. (2024) Soliq to'lovchilar faoliyatini nazorat qilishda kontragentlarni tekshirish amaliyotini takomillashtirish. 08.00.07– Moliya, pul muomalasi va kredit Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati. Toshkent, 13 v.

Kodeks (2019) O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi <https://lex.uz/docs/4674902>.

Абдуллина А.Р. (2016) Представители как субъекты уклонения от уплаты налогов с организации // Научная перспектива. № 10. С. 37-38.

Александрова Л.И. (2017) Основные особенности и проблемы выявления уклонений от уплаты налогов. // Актуальные проблемы правового регулирования. С.2.

Вачугов И.В. (2019) Уклонение от уплаты налогов, как составляющая теневой экономики: rost ili сокращение? // Nalogi i nalogooblojenie. – № 6. – С. 42.

Комтке К. (1998) «Грязные» деньги – что это такое? Справочник по налоговому законодательству в области «грязные» денег. –М.

Маковеский С.А., Зареская Е.А. (2017) Уклонение от уплаты налогов: особенности преступления и наказания. Вестник института экономических исследований, № 3(7) 156.

Маковеский С.А., Зареская Е.А. (2017) Уклонение от уплаты налогов: особенности преступления и наказания. Вестник института экономических исследований, № 3(7) 156.

Оленников С.М. (2017) Квалификация уклонения от уплаты налогов по объективным признакам состава преступления. // Юридическая ответственность и ответственные юристы. №4. С.37-42.